

8. YÜZYILDA AFGANİSTAN'DA HALAÇ PRENSESLERİ, GÜNÜMÜZDE ORTA İRAN'DA HALAÇLAR VE DİLLERİ*

Semih TEZCAN

*(Editörler: Mikail CENGİZ & Marcel ERDAL)***

Öz: Bu yazı, 12 Mart 2009 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Prof.Dr. Semih Tezcan tarafından verilen "8. yüzyılda Afganistan'da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İran'da Halaçlar ve Dilleri" adlı konferansın deşifre edilmiş hâlidir. Konferansta atıfta bulunulan kaynaklar dipnotlarda gösterilmiştir. Tezcan konferansında, Halaçanın keşfine ve açıklanmasına yol açan Orta İran saha çalışmalarını anlatmış ve bu dil üzerine yaptığı araştırmalar üzerine açıklamalar yapmış ve Halaçanın Türkoloji açısından önemini vurgulamıştır. O ayrıca Nicholas Sims-Williams tarafından yayımlanan, Halaç prenseslerinden söz edilen Orta-İran Bahter dili adlı çalışmadaki belgelerde görülen Türkçe kelimeler ile ilgili konuşmuş ve bu dokümantasyonun Türkoloji açısından önemini vurgulamıştır: Bu, en erken Arap kaynaklarından önce Halaçlar hakkında verilen ilk bilgidir.

Anahtar kelimeler: Halaçça, Halaçlar, Halaç prensesleri, Bahterce.

Khalaj Princesses in Afghanistan in the 8th Century, The Khalajs and Their Language in Central Iran Today

Abstract: This article is the transcript of the lecture “Khalaj Princesses in Afghanistan in the 8th century. The Khalaj and their language in Central Iran Today”, delivered by Prof. Dr. Semih Tezcan at the Hacettepe University Institute of Turcology on 12th March 2009. Sources referred to during the lecture are mentioned in footnotes. In his lecture, Prof. Tezcan told about fieldwork in Iran, which led to the discovery and description of Khalaj, gave an account of research on this language and stressed the importance of Khalaj for Turcology. He further spoke about Turkic words appearing in documents in the Middle-Iranian Bactrian language, edited by Nicholas Sims-Williams, in which Khalaj princesses are

* Konuşmanın deşifresi Mikail Cengiz tarafından, edisyonu ise Marcel Erdal ve Mikail Cengiz tarafından yapılmıştır. İçerisinde geçen tüm Halaçça sözcükler yazılı malzeme ile karşılaştırılmış ve Doerfer ve Tezcan'da (1980) geçiyorsa sözlükte geçtiği biçimde verilmiştir. Eğer sözlükte geçmiyorsa Semih Tezcan'ın konferans için tuttuğu notlara başvurulmuştur. Bahterce malzeme için yine Semih Tezcan'ın kaynak olarak kullandığı Sims-Williams'a (2000 ve 2002) ve notlara bakılmıştır. Bu notları bizlerle paylaşan Doç. Dr. Nuran Tezcan'a müteşekkirimiz.

** Dr.Öğr.Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
mikail@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3081-6855

Prof.Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Frankfurt Üniversitesi, Almanya.

ORCID: 0000-0002-1604-4193

mentioned, and emphasized the importance of this documentation for Turcology: This is the first mentioning of the Khalaj, before the earliest Arab sources.

Key words: The Khalaj language, the Khalaj people, Khalaj princesses, the Bactrian language.

Değerli meslektaşlarım, sayın öğretim üyeleri, değerli öğrenciler,

Sizlere konuşmama başlamadan önce güzel bir haber vermek istiyorum. Bilkent Üniversitesi'nden gelen öğrenciler bu haberi biliyorlar. Ama gerçekten hepinizi sevindirecek bir haber. Bundan çok kısa bir zaman önce Moğolistan'da kazı yapan bir Alman Arkeoloji Heyeti bir at başlı keman buldu ve üzerinde runik yazılar var. Eski Türk runik yazısı ile Türkçe olarak yazılmış kısa bir metin bulunan at başlı bir keman bulundu¹. İlk defa bir müzik aleti Orhon Türklerinden bize kalan. Bunun fotoğrafını göstermek istemiştiniz, ne yazık ki izin vermediler. Moğol bilim adamları bunu dünyaya kendileri göstermek, tanıtmak istiyorlar. Ama ben size bunun haberini vermekten mutluluk duyuyorum.

Bundan 41 yıl önce 1968 yılında 3 doktora öğrencisi Göttingen'den yola çıktık kullanılmış bir Opel station araba ile. Olanaklarımız dardı, yaklaşık 5.000 Deutsche Mark kadar paramız vardı bilim kurullarının bize verdiği. Elimizde 2 adet teyp vardı ve yolumuzu kendimiz bulup bilinmeyen bir bölgeye, İran'ın bilinmeyen daha önce pek araştırma yapılmamış olan bir bölgesine gitmek niyetinde idik. Halaçça araştırmaları, Halaçça alan araştırmaları böyle başladı.

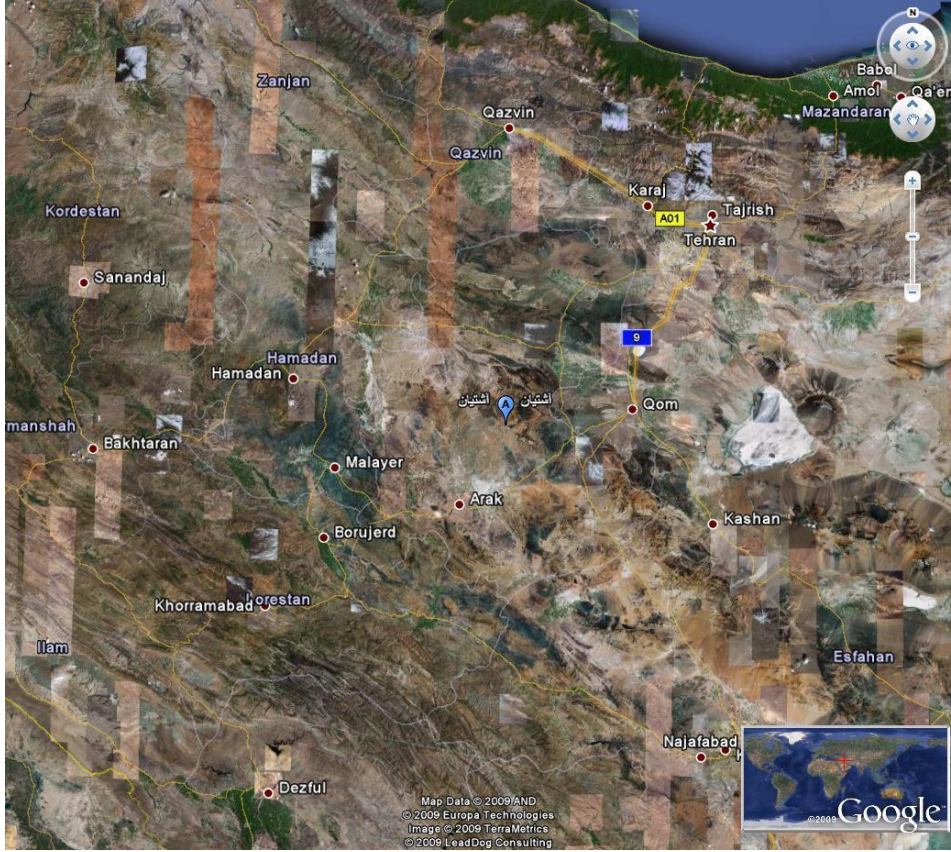
Halaççanın daha önceki araştırmaları çok sınırlı idi. Halaçların dilinden pek fazla bir şey bilinmemekte idi. Gerçi o bölgeye giden Halaçların yaşadığı bölgeye giden ve orada kısaca metin derleyen birkaç kişi olmuştu. Ama o metinler hiç kimsenin ilgisini çekmemişti (bk. Harita 1).

Yukarıda Tahran'ı görüyorsunuz, şuralarda meşhur Qom şehri, Hemedan ve Arak şehri. Onun üzerinde eski harflerle Aştiyan şehri, onun biraz kuzeyinde haritada hiçbir yer adının gösterilmediği kapalı bir bölge, dağlar arasında kalmış, yol bağlantıları çok az olan bir bölgede Halaçların bulunduğunu masa başında Hocamız Gerhard Doerfer yeniden keşfetmişti. Yeniden keşfetmek ne demek?

1906 yılında meşhur İngiliz bilgini Minorsky karlı bir kış gecesinde orada bir köye sığınmak zorunda kalmış İran üzerine araştırmalar yaparken ve konuşulan dil dikkatini çekmiş. Oradan bazı metin derlemeleri yapmış, bazı notlar almıştı. Minorsky'nin yolu tekrar aynı bölgeye düşmüş. Bu defa biraz daha fazla ilgi

¹ Moğolcası *morin huur* olarak adlandırılan *at başlı keman*'ın en eski örneklerinden biri 2008 yılında Moğolistan'da bulunmuştur. Buluntular arasında runik yazılı bir metin de bulunmaktadır. Araştırma sonuçları için bk. (Törbat vd., 2008)

göstermiş, biraz daha fazla metin derlemiştir². Minorsky'den epeyce bir zaman sonra 1939 yılında bir İranlı bilgin de Halaçlardan bölgede İran diyalektlerini, İran ağızlarını, Farsçanın ağızlarını araştırırken Halaç dilinden de derlemeler yapmıştır³.

Harita 1. İran haritası

Bir tesadüf olarak hem Minorsky'nin hem de Mansur Mogaddem'in, bu İranlı bilgin Mansur Mogaddem'in, yaptıkları derlemeler 1940 ve 1942 yılında ard arda yayımlanmıştır. Fakat yine de hiç kimsenin bu çok önemli malzeme dikkatini

² Rus Şarkiyatçı V.F. Minorsky 1906 ve 1917 yılında yaptığı derlemelerden elde ettiği bulguları 1940 yılında yayımlamıştır (Minorsky, 1940). Bu makalenin çevirisi 1950 yılında Ferda Güley tarafından yapılmıştır (Minorsky, 1950).

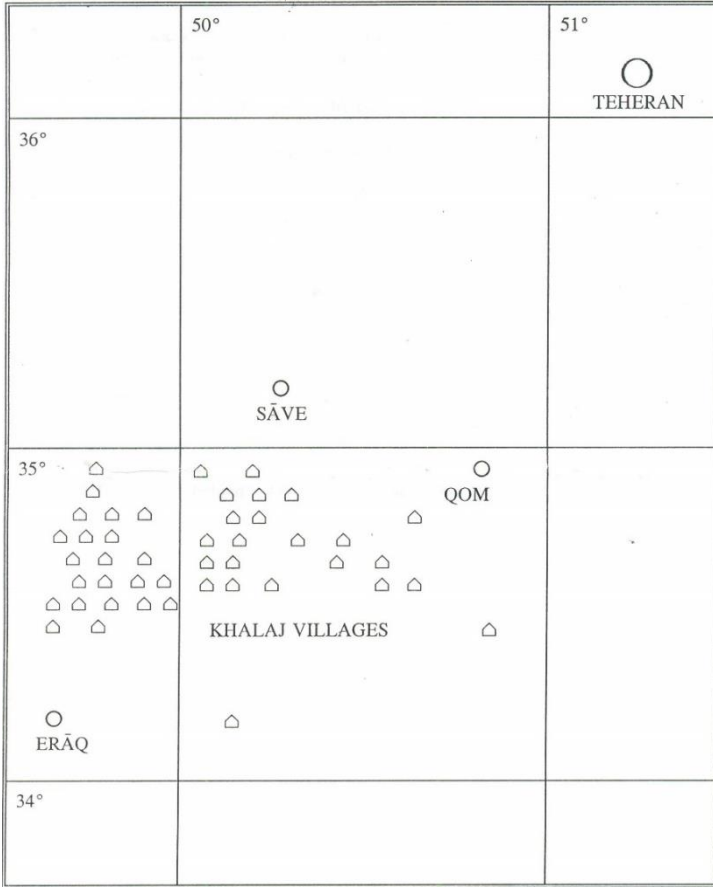
³ İranlı araştırmacı M. Mogaddem 1939 yılının *tirmah* ayında (22 Haziran - 22 Temmuz) Aşteyan şehrinde bulunmuş ve oradaki İran diyalektlerinden derlemeler yapmıştır. Yaptığı derlemelerin arasında Halaçça dil mazemesi de yer almaktadır (Mogaddem, 1318).

çekmemişti. Hatta Minorsky'nin çalışması Türkçeye, Türkiye Türkçesine çevrilerek İstanbul Üniversitesi'nin dergisinde yayımlanmış ama bunun önemini pek fazla kavrayan olmamıştı. Çünkü Minorsky'nin derlediği malzeme büyük ölçüde Azerbaycan Türkçesi ile karışık. Halaççanın özgünlükleri, eskilikleri, arkaizmleri iyice ortaya çıkmamıştı.

Gerhard Doerfer, ünlü Türkolog olan, benim hocam olan ve bundan 4 sene önce vefat etmiş olan Gerhard Doerfer, bir masa başı çalışması sırasında bu dilin son derece önemli olduğunu keşfetti. Ama kendisi başka bir göreve, Amerika Birleşik Devletlere gideceği için bu dilin araştırılması için gezi tertipleme görevi bana ve öteki doktora yapan iki arkadaşına düştü. Söylediğim gibi çok mütevazı bir donanımla Göttingen'den yola çıkarak kara yoluyla Balkanlar ve Türkiye üzerinden İran'a ulaştık. Çeşitli bürokratik zorluklarla, çeşitli bunun dışında kalan teknik zorluklarla savaşarak nihayet Halacistan bölgesine Qom şehrinin 120 km kadar batısında bulunan Halacistan bölgesine ulaştık. Gittiğimiz zaman gerçekten bu dil ile karşılaşır karşılaşmayacağımızı, belki de bu dili konuşanların çoktan artık dillerini kaybetmiş olmalarından endişe etmekte idik. Ama bir denemede fayda vardı. Mart ayının ortalarında aynı bu içinde bulunduğumuz dönemlerde, baharın ilk günlerinde Halacistan'a ulaştığımızda durumun hiç de sandığımız kadar karanlık olmadığını gördük. Halaçça bundan 41 sene önce yaşayan canlı bir dildi ve 25.000'e yaklaşan kişi tarafından konuşulmaktaydı. Her yaşta insan, 40'tan yaşlılara kadar insan Halaççayı gayet güzel konuşmakta idiler ve çok az malzeme ile Gerhard Doerfer'in önemini ortaya koyduğu bu dil, o malzemenin çok daha ötesinde, kendisini çok arkaik, çok eskicil ve önemli bir Türk dili olarak gözlerimizin önüne serdi.

Halaçlar ilk zamanda bir yabancı ülkeden, Almanya'dan gelen bu üç genç insanı biraz tereddütle karşıladılar. Bunlar kimdir, niye geliyor, burada ne yapmak istiyorlar diye. Çünkü o zamana kadar yabancılardan onların memleketlerine, köylerine uğrayan olmamıştı. Böyle tereddütle bizleri karşılamaları gayet normal. Fakat çok kısa bir zaman sonra bizim niyetimizin sadece onların dillerini öğrenmek, araştırmak olduğunu kavradıktan sonra bize çok iyi davrandılar. Hemen her yerde konukseverlikle bizi evlerine Halaçça *hā·v*'lerine aldılar, konuk ettiler ve istediğimiz dil malzemelerini bize hiçbir zorluk çıkartmadan sundular. Hikâyeler anlattılar, kelime listelerimizin, Farsça sormaktaydık, Halaçça karşılıklarını bize söylediler. Bilenler bildikleri fıkraları anlattı, türkülerini söyledi. Ve zengin bir malzemeyi, bir aylık bir kalıştan sonra Halacistan'da, oldukça zengin bir malzeme ile Afganistan üzerinden, Afganistan'da çok eskimiş olan arabamızı satarak Sovyet Hava Yolları ile Berlin'e oradan da üniversite şehrimizin bulunduğu Göttingen'e döndük. Derlediğimiz malzemeleri Göttingen'de incelemeye başladık ve dilin son derece büyük olan önemi daha iyi ortaya çıkmaya başladı. 1969 yılında yani bu ilk Halacistan seferinden bir yıl sonra PIAC'ta, Sürekli Altayistler Kongresinde Berlin'de yaptığım bir

konuşmada şunları söylemişim⁴. V. Thomsen'in 19. yy. sonunda eski Türk yazısını çözmesinden ve Orhon Yazıtlarını okumasından sonra Türkoloji'deki en büyük keşif Halaççanın yeniden bulunması olmuştur. Bu sözler benim için hâlâ geçerli. 19. yy. sonunda Thomsen Orhon yazısını, Eski Türk yazısını okumuştur. Onun hemen sonrasında Eski Uygurca yazmalar bulunmuştu Doğu Türkistan'da ve daha sonra *Dīvān luġāti 't-türk* yayımlanmış ve tercüme edilmişti. Bu mutlu bir tesadüfler zinciri ile pek çok çalışma yapılmış, Türkoloji kurulmuştu bu arada. Ve 1968 yılında da yaşayan Türk dillerinin en eskicilerinden, en arkaiklerinden biri olan Halaççanın masa başında yeniden keşfi ile Türkoloji yeni bir soluk kazanmış ve yeni aydınlık ufuklara doğru çalışma olanaklarını bulmuştu. Şimdi ikinci haritamızı görelim.

Harita 2. Halacistan Köyleri

⁴ Burada sunulan bildiri için bk. (Tezcan, 1974).

Bu haritada Tahran'ı görüyorsunuz. Aşağıda Save şehri. Aşağı yukarı kırk kadar Halaç köyü de, bazıları karışık nüfuslu, bu haritada görülüyor. Karayolu geçmiyor, hiçbir karayolu buradan geçmiyor. Karayolu Qom üzerinden güneye doğru devam etmekte. Halaç köylerinden gayet dar yollar, yol denebilecek kadar, ulaşımın çok güçlüğüyle sağlanabildiği daracık yollar var, burada yaşamaktalar. O yüzden de kapalı kalmış, o yüzden farklı dillerle komşu dillerle yani Farsça ve Azerbaycan Türkçesi ile münasebetleri sınırlı kalmış ve yüzyıllar boyunca çok eski bir dili muhafaza edebilmişler.

Haritada tam olarak 48 köy var. Bunların bir kısmı karışık nüfuslu köyler. Nüfuslar 25.000 kadar, daha fazla değil.

Halaçça üzerine çalışmaların devam etmesi gerektiği kanısına vardık. Göttingen'de yaptığımız araştırmalar üzerine ve ertesini yıl 1969 yılında bu defa Hoca ile birlikte, Gerhard Doerfer ile birlikte ve bir İranlı doktora öğrencisi olan Azerbaycan kökenli Azerbaycan Türkü olan Perviz Radjabi ile birlikte ikinci defa Halacistan'a gittim. Öteki Alman arkadaşlarımız bir daha katılmak istemediler. Bu güç şartlarla gerçekleştirilen geziye ben ikinci defa katıldım. İkinci seyahat de yine bir ay kadar sürdü. Bu defa daha fazla metin, daha uzun kelime listeleri ve gramer için malzemeler derledik. Bunlar zaman içerisinde işlenmeye başladı ve Halaçça malzemelerin işlenmesi çok uzun sürdü. Benim hayatımın yaklaşık otuz yılı, yaptığım öteki çalışmaların yanı sıra bu malzemeyi işlemekle geçti⁵. En büyük kazancımız Halacistan'da bulduğumuz çok yetenekli bir dostu bir yıl için Almanya'ya getirtebilmek olmuştu. Musaiyib Arabgul adlı bu Halaç Bucak Müdürü yardımcısı pozisyonunda idi. Kendisi de Halaçtı ve çok zeki, çok anlayışlı, çok güzel hikâyeler de bilen, fıkralar anlatan bir kişiydi. Bir yıl için Almanya'ya geldi. Bunun 6 ayı sürekli her gün beraber çalıştık. Ve Halaçça bir sözlük meydana getirdik kendisi ile çalışarak. Etimolojik açıklamaların da yer aldığı bu sözlük 1980'de yayımlandı⁶. Tabii yayınlara daha ilk yıllarda makaleler hâlinde ve kitaplar hâlinde hemen başlamıştık⁷. Halaççanın genel bir bakışını

⁵ Semih Tezcan'ın 1968'deki ilk seyahatle başlayan Halaçça araştırmaları ömrü boyunca devam etmiştir. Halaççanın yanı sıra Türkoloji sahasının pek çok alanı ile ilgili çalışmalar gerçekleştirmiş olan Tezcan'ın çalışmalarının künyelerine şu yazıdan ulaşmak mümkündür: (Tezcan, 2013, ss. 6-22).

⁶ bk. (Doerfer ve Tezcan, 1980).

⁷ Doerfer'in öncülüğünde başlatılan Halaçça çalışmaları uzun yıllar boyunca devam etti. Almanya merkezli bu çalışmaların bir kısmını G. Doerfer yayımlamış, bir kısmı da Semih Tezcan'ın katkılarıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmalardan 1977'ye kadar yapılmış olanların künyeleri Doerfer ve Tezcan (1980, ss. 71-73)'te verilmiştir. Bundan sonra da çalışmalar devam etmiş Doerfer, dil ve sözcük malzemesi ile Halaçça dil atlasını iki cilt olarak (Doerfer, 1987a ve 1987b), modern dilbilimi yöntemleri ile ayrı bir grameri (Doerfer, 1988), 6 yıl sonra da S. Tezcan ile birlikte Halaçça folklor metinlerini yayımlamıştır (Doerfer ve Tezcan, 1994).

vermek, bilim dünyasına sunmak için yayınlar birbiri ardına devam etti. Musaiyib Arabgul bu Halaç dostumuz, bizim kendisine gösterdiğimiz yöntemlerle, daha sonra da kendi kendisine kelime listeleri derledi. Bazı eksiklikleri tamamlamak için köyden köye seyahat etti. Ona bir teyp bırakmıştık. O teyp topladığı malzemeyi kasetler hâlinde bize gönderdi. Bazen bizim anlayamacağımızı düşündüğü kısa açıklamaları ekleyerek bize yardımcı oldu.

Bu metinlerin yayına hazırlanması çok uzun zaman aldı, çünkü ne kadar mektuplaşma, haberleşme yoluyla Arabgul bize yardımcı olduysa da ben çoğu zaman teyp ile yalnız başıma karşı karşıya idim ve çok iyi bilmediğim bir dilden halk edebiyatı derlemelerini, sözlü malzemeyi yazıya geçirmeye, her şeyi yüzde yüz anlamaya çalışmaktaydım. Ne yazık ki Göttingen'de doktoramı bitirip Türkiye'ye döndükten sonra çeşitli zorluklardan dolayı bir daha Halacistan'a gidemedim. 70'li yıllarda Türkiye'nin durumu buna pek müsait değildi. Ayrıca İran'da Şah rejimi devrilmiş ve daha güç şartlar ortaya çıkmıştı, zaten Şah döneminde bile biz bu seyahati yüksek makamlardan izinler alarak, yapabilmiş, sağlayabilmiştik. Ama yeni rejimde böyle bilimsel seyahatler yapmak pek kolay değildi. Daha sonra İran-Irak Savaşı başladı. İran'da araştırma yapmak daha da güçleşti. Bu yüzden bir defa daha Halacistan'a gitmek imkânını bulamadım.

Almanya'da yetişen bir Türk genci Dr. Filiz Kırıl Halaçlarla ilgilendi. O 1990 sıralarında Halaçlarla temas kurdu, birkaç kere gitti geldi. Ve özellikle kadınlardan malzeme topladı. Bilindiği üzere kadın dili daha da eskicidir. Fakat İran'da erkeklerin kadınlarla bir araya gelerek onlardan derleme yapması imkânı yoktur. O zamanlarda bizim grubumuzun içinde bir hanım olmadığı için bu imkânı bulamamıştık. Dr. Filiz Kırıl hanımlardan da derlemeler yaptı fakat hâlâ bunları yayımlamış değildir⁸. Biz kendi derlediklerimizi uzun yıllar almasına rağmen 1997 son kitap, son cilt olmak üzere hepsini yayımladık. Bunlar arasında Halaçça Sözlük, Dil Atlası Gerhard Doerfer tarafından yapılan Dil Atlası, ikimiz tarafından müşterek yayımlanmış olan folklor metinleri ve yine Gerhard Doerfer tarafından yayımlanmış olan modern bir gramer vardır.

Bundan sonra da Halaçça üzerine yapılacak pek çok şey vardır. Bu konuşmamın sonlarına doğru tekrar bu konuya dönmek istiyorum. Ama şimdi Halaççanın niçin Türkoloji araştırmaları bakımından son derece önemli olduğunu ortaya koyayım.

Halaçça Türk dillerinin sınıflandırılmasında kendi başına bir grup oluşturacak derecede öteki Türk dillerinden farklı bir dildir. Sadece farklı bir dil değil, ayrı bir grup oluşturacak derecede farklı bir dildir. Bu farklılık Halaççanın birçok eskicil özelliği korumuş olmasından ileri gelmektedir. Bazı bakımlardan bu dil 8.

⁸ F. Kırıl Halaçça saha çalışmalarını henüz yayımlamamış olmakla birlikte Halaçça ile ilgili bazı çalışmalar gerçekleştirmiştir: bk. (Kırıl, 2000a, 2000b ve 2006).

yüzyılın Orhon Türkçesi kadar, bazı bakımlardan da Orhon Türkçesinden de daha arkaiktir. Bunlardan bazılarını, sadece bazılarını sıralamak istiyorum.

Ana Türkçenin vokal uzunlukları, ünlü uzunlukları Halaççada düzenli biçimde korunmuştur. Türkçede asli ünlü uzunlukları Türkologları çok uğraştırmış olan bir konudur. Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün emekli Öğretim Üyelerinden Talat Tekin Beyin bu konuda önemli bir kitabı ve önemli katkıları vardır. Fakat uzun ünlüler meselesi Halaçça yeniden keşfedilip araştırılıncaya kadar tam olarak çözülememiştir. Çünkü bazı Türk dillerinde uzun ünlüler vardı, fakat bunlar düzenli olarak korunmamıştı. Oysa Halaççada uzun ünlüler düzenli olarak ve diftonglar hâlinde, kaygılı ünlüler hâlinde korunmuştur. Birkaç örneği size buradan okumak istiyorum:

Örneğin *ad* ‘isim’ anlamına gelen sözcük *ad*, *adım* diye telaffuz ettiğimiz sözcük Halaççada *ā^at* diftonglu bir uzun ünlüye sahiptir. *kar* kelimesi Hal. *qā^ar*, *bel* kelimesi Hal. *bē^al*, *dört* için Hal. *tī^rrt* < *tī^rō^ort*, ‘kendi’ anlamındaki kelime *ū^oz*, *ū^o* diftongu, veya bazı köylerde Farsçanın etkisi ile Farsçada ü bulunmadığı için *i^ez* biçimindedir. ‘ateş’ anlamına gelen kelime *hū^ot*, ‘elbise’ anlamına veya ‘gömlek’ anlamına gelen kelime *tū^on*, ‘in, hayvan ini’ anlamına gelen kelime *hī^rn*, *ī^rs* ‘ış’, *kī^rč* ‘güç’, *yū^ol* ‘yol’ anlamında. Son derece düzenli, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde uzun ünlüler Halaççada korunmuştur.

Ön sesteki ünsüzlerin hepsi Eski Türkçedeki gibidir. Yani ön sesteki /t-/ , /k-/ , /b-/ ünsüzleri değişikliğe uğramamış, korunmuştur. Bizim dilimizde örneğin Oğuzcada bunların çoğu değişikliğe uğramıştır: /d-/ olmuştur, /g-/ olmuştur veya /b-/ ünsüzü /v-/’ye bazen dönüşmüştür. Oysa ‘gece’ kelimesi Halaççada *kī^rče*, ‘göz’ kelimesi *kōz*, *kāč-*, *kāl-*, *ki⁵n*. *tā^aγ* ‘dağ’ yerine, *tī^rs* ‘diş’ yerine, *ba^aluq* ‘köy’ kelimesi. Eski Türk dillerinde görülen çok nadir bir kelimedir *ba^aluq*. *bi⁵di⁵k* ‘büyük’ veya *bōda-* ‘boya-’ Hepsisi son derece eskicil biçimlerdir.

Bir başka eskicil özelliği Halaççanın iç ses ve son seste bulunan /d/ler; Türk dillerinin pek çoğunda /y/ye dönüşmüştür. Bu Türk dilleri derslerinde temel olarak öğretilen bir özelliktir. Eski Türkçede *adak* olan kelime bugün bizim dilimizde *ayak* biçimindedir ve pek çok Türk dilinde de aynı d > y değişimi meydana gelmiştir. Sadece bazı Türk dillerinde Güney Sibiryaya Türk dillerinde, Yakutçada, Çuvaşçada ayrı gelişmeler olmuştur. Bu /d/nin /y/ye dönüşmesi veya başka ünsüzlere dönüşmesi dillerin sınıflandırması işinde son derece önemlidir. Eski Türkçede ise /d/ler iç seste ve son seste her zaman /d/ olarak korunmuş, hiçbir değişime uğramamıştır. Biraz önce de örneğini verdim *bōd* ‘boy’ demektir. Eski Türkçede *bod* Türkiye Türkçesinde *boy* kelimesinde /y/ye dönmüştür. Başka bir kelime bugün bizim dilimizde kaybolmuş olan *yīy* ‘koku’, Eski Osmanlıcada *yīylā-*, *yīyla-* şeklinde vardır ama Türkiye Türkçesinde kaybolmuştur. Halaççada *yīd* ‘koku’ anlamıyla yaşayan bir kelimedir. *qudyu* ‘sinek’ sadece Mahmud El-

Kāşğarî'nin sözlüğünde bulunan bir kelimedir ve 'sinek' demektir, Halaççada aynen *qudyu* olarak yaşamaktadır.

Bir başka eskicil özellik datif eki Eski Türkçede olduğu gibi *-qa/-kä*'dir. Ne *-ga/-gä* olmuştur ne de Oğuz dillerinde olduğu gibi *-a/-ä* olmuştur, *qa/-kä* olarak Halaççada korunmuştur. Örn. *hä·v* 'ev', *hä·v+kä* 'eve'; *ba·luq* 'köy', *ba·luq+qa* 'köye'; *yū^ol+qa* 'yola'.

En eski metinlerin dili olan Orhon Türkçesinde ablatif (ayrılma) durumunu göstermek için ayrı bir ek yoktur. Orhon Türkçesinde ablatif ile lokatif aynı idi. Yani *-dan/-dän* veya *-dın/-din* diye bir ek yoktu. Halaççada da böyledir. Halaççada lokatif *-ča/-čä*'dir ve ablatif için *-dan/-dän*; *-dın/-din* yoktur. Orhon Türkçesindeki gibidir. *hä·v+čä* 'evde', *yū^ol+ča* 'yolda' demektir buna karşılık *-da/-dä* ablatif Orhon Türkçesinde olduğu gibi *-da/-dä/-ta/-tä* biçimindedir.

Eski Türkçede bulunan *-(X) γli/- (X)gli* partisip eki vardır. *käligli* 'gelen' vb. Çok erken bir dönemde kaybolan bu ek Halaççada *-γili/-gili* olarak korunmuştur: *käl-gili* 'gelen', Eski Türkçe *käl-igli* Halaççada *käl-gili*; *hıyγayili* 'ağlayan' vb.

Halaççanın bazı bakımlardan Orhon Türkçesinden daha da eskicil daha da arkaik olduğunu söylüyoruz. Bunu ispat eden *p- ön sesinin, metinlerde hiçbir zaman bulunmayan ama teorik olarak var olması gereken çok eski bir dönemde, Ana Türkçede var olması gereken *p- ön sesinin Halaççada h- olarak korunmuş olması ve bunun düzenli bir biçimde yine hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde korunmuş olmasıdır. Örneğin *hā^ačuy* 'acı', *hā^ara* 'ara', *hā^ari* 'arı', *ha·t* 'at', *hā^ay* 'ay', *hā^az-* 'yolunu yitirmek' *hayač* 'ağaç', *harq-* 'pisliklemek' vb. Belki çok enteresan, hangi kelime ile ilişkili olduğunu bulamayacağımız bir kelime *hikkä* kelimesi 'öfke' demek ve gerçekten de öfkeye geri gidiyor, *hikkä* bir takım benzeşmelerle öfke kelimesine geri giden bir kelime. Bir farklı örnek çeşitli Türk dillerinde *ün/-ön-* olarak yaşayan kelime Halaççada *hī-* < *hū- 'çıkarmak' anlamında.

Halaççada bir iç ek vardır ki sadece Eski Türkçede bulunur: *-di/-di-* eki. Mesela *mändičä* 'bence', *sändičä* 'sence', *mändi bara* 'benim gibi'.

Halaççanın emir ekleri, 2. kişi emir ekleri öteki Türk dillerinden bütünüyle başkadır ve bu çok şaşırtıcı bir olaydır. 2. kişi emir eki bütün Türk dillerinde ortaktır, ayrı eklerle yapılmaz ama Halaççada ayrı eklerle yapılır. 3. kişi için de bir emir eki vardır ve bu ek hiçbir Türk dilinde yoktur: 3. kişi için Halaççada *-ta/-tä* şeklinde bir emir eki var. Örneğin *al-* 'almak' fiilinden *alita* 'o alsın', *yä':kältä* 'o gelsin' vb.

Söz varlığı bakımından da bazı örnekleri vereceğim:

Hal. *qā^a* 'nerede'. Bu kelime hiçbir Türk dilinde yoktur, yalnızca genişletmeleri vardır: *qayu*, *qanı* gibi. Ama *qā^a* hiçbir Türk dilinde yoktur.

hī- < **hū-* ‘çıkarmak’ kelimesinin kökü yalnız Halaççada bulunmaktadır.

‘atmak’ anlamına gelen bir *yū-k-* fiili var ki öteki Türk dillerinde *yükün-* ‘kendini fırlatmak, kendini yere atmak’ anlamındaki fiilin kökü ancak Halaççada vardır.

‘yayıp çalkalamak’ anlamına gelen *yā^a-* kökü *yay* < *yā-γ* ‘yağ’ kelimesinin kökü olan *yā^a-* fiili diftonglu bir biçimde Halaççada var.

‘dügün’ anlamına gelen *kidān* kelimesini bugünkü Türk dillerinden yalnız Halaççada tanımlayabiliyoruz.

‘sinek’ anlamına gelen *qudyu* Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünden başka yalnız Halaççada var.

‘hanım, eş’ anlamına gelen *kisi* Mahmud El-Kâşgarî’de var. *kisi* kelimesinin kişi ile bir ilgisi yok. Bir tek Halaççada var.

‘yalan’ anlamına gelen *yīpa:γ*, ‘köy’ anlamına gelen *baluq* bütün Türk dillerinde son derece nadir kelimelerdir. ‘elma’ kelimesinin bütün Türk dillerindeki biçimi *elma*, *alma*’dır. Sadece Halaççada *alumla* biçiminde üç heceli bir biçimdedir. Bir de Moğolcada binlerce yıl önce Türkçeden Moğolcaya girmiş olarak *alima* biçimi var, üç heceli bir kelime olarak.

Bunlarla size Türkoloji bakımında Halaççanın öneminin bir özetini vermiş oldum. Halaçça yalnız Türkoloji açısından değil İranistik açılarından da son derece önemlidir. Çünkü çok eski Farsça biçimleri de korumuştur. Ama bunun üzerinde fazla durmayalım.

Halaçlar nasıl olup da böyle dillerini koruyabilmişler ve bunlar nereden geliyor? Halaçlar nereden geliyor? Şüphesiz İran’ın ortaları bunların en eski yurdu, en eski vatanları olamaz. Halaçlar da öteki Türk halkları, Türk boyları gibi çok uzaklardan, Moğolistan’dan, Moğolistan’ın kuzeyinden ve daima batıya doğru akıp giden Türk göçü ile gelip İran’a yerleşmişlerdir.

Peki Halaçların başka akrabaları var mıydı? Onlar ne oldu? Türkiye’de Halaç adlı birçok köy bulunmaktadır. İran’da Halaç adlı birçok başka köyler, yaşadıkları bölgenin dışında, bugünkü Halacistan’ın dışında bulunmaktadır. Bunlar şüphesiz ki Arapça *hallaç* ‘pamuk atan’dan gelmiyor. Bir köyde bir halaç olabilir, iki halaç olabilir, mesleği pamuk atmak olan kişi olabilir. Ama bütün köye adını verecek kadar hallaç yoktur. Anadolu’daki, İran’daki tek tük Afganistan’daki halaç adlarının hepsi bu biçim Orta İran’da yerleşmiş olan Halaçların Anadolu’ya ve başka yerlere dağılmış olan kollarını bıraktıkları izlerdir. Kendileri çevreleri tarafından yani Oğuz Türkleri tarafından bütünüyle asimile edilmiştir. Sadece köy adlarında veya mezralarda onların adları kalmıştır. Acaba tarihî kaynaklar Halaçlardan bahsediyor mu? Evet, tarihî kaynaklarda da Halaç kavmi veya Halaç diye adlar bulmaktayız. Mahmud El-Kâşgarî’nin *Divānu Lugāt et-Türk*’ünde Halaçlar Oğuzlarla birlikte anılır. 22 Oğuz boyu ve 2 Halaç boyu vardır. Mahmud

El-Kāşğarî bunların dilleri hakkında da bilgiler verir. Yalnız Mahmud El-Kāşğarî'nin Halaçça hakkında verdiği bilgiler bizim Halaçça ile hiç uyuşmuyor. Mahmud El-Kāşğarî'nin Halaçça hakkında verdiği bilgilerle bizim araştırdığımız Halaçça arasında hiçbir uyuşma yok. Buna karşılık Mahmud El-Kāşğarî'nin Argu adını verdiği Türk kavminin, Türk halkının dil özellikleri Orta İran'da yaşayan Halaçların dilleriyle hemen hemen tam olarak uyuşmakta. Demek ki Mahmud El-Kāşğarî Halaçların bir kısmını, en azından bir kısmını, Orta Asya'da İsfincab yakınlarında, Balasagun yakınlarında Argu adıyla tanımıştır. Tabi onların daha sonra İran'a, Afganistan'a geldiklerinden veya daha uzaklara da gitmiş olduklarından Kāşğarî'nin haberi yoktu. O sadece belli bir bölgedeki Arguların dilleri üzerine bazı şeyler yazdı.

Bahterce Belgeler, Bu Belgelerde Geçen Türkçe Özel Ad ve Unvanlar

Gelelim benim konferansımın başlığının ilk kısmına: 8. yy.da Kuzey Afganistan'da Halaç Prensesleri kısmına. 8. yy.da Halaçlarla Kuzey Afganistan'ın ne alakası var? Orhon yazıtlarında Halaç adı geçmez. Eski Uygurca metinlerde de Halaç adı geçmez. Halaç adı ilk olarak Arap kaynaklarında geçer ve Arap kaynaklarında pek kesin olmayan bir şekilde Orta Asya'nın kimi bölgelerinde ve Afganistan'ın kuzeyinde Halaçların, bazen yanlış okunuyor Havlukların, yaşadıkları bildirilmektedir. Ama bunların hepsi dolaylı bilgiler. Yani Türkçe kaynaklardan, Türkçe isimlerle geçen bilgiler değil, Arap kaynaklarının verdikleri ve bazen yanlış da olabilecek olan bilgilerdi çok kısa zaman öncesine kadar. Çok kısa zaman öncesine kadar böyleydi. Aşağıda Afganistan haritası yer almaktadır (bk. Harita 3).

Afganistan, Bamiyan ve Bamiyan'ın biraz daha kuzeyinde Belh şehri var. Belh çok meşhur bir şehirdir. Mevlana Celaleddin Rumi'nin babası da Belh'ten yola çıkıp Konya'ya gelmiştir. Belh şehri ve Bamiyan ile Belh şehri arasının eski adı *Bāhtri* olarak eski İran yazıtlarında, Darius Yazıtında MÖ 4. yy.da, geçmeye başlar ve sözcük anlamı 'batı'dır. Eski Farsça *Bāhtriş*'in Eski Yunanca kaynaklardaki karşılığı *Baktria*'dır. İşte bu tarihî adlardan dolayı söz konusu bölge bilimsel yazında *Bactria* (İngilizce, Fransızca, Rusça, İtalyanca), *Baktrien* (Almanca) olarak anılmıştır.

İran eskiden sınırları çok geniş olan bir bölgenin adıydı. Sadece bugünkü İran değil, Orta Asya içlerine kadar uzanan çok geniş bir bölgenin adı İran idi. İran-Türk münasebetleri üzerine burada uzun olarak durmam imkânsız. Sizleri burada çok fazla tutmaya niyetim yok. Sorularınıza da cevap vermek için zaman ayırmak istiyorum. Şu kadarını söyleyeyim: İranlılarla Türkler arasında çok eski zamanlardan beri çok sıkı ilişkiler vardır. Daha Moğolistan topraklarında başlamış olan ilişkiler. Eskiden İranî kavimlerin, bugünkü İranlılar değil, İranî kavimlerin Moğolistan içlerine kadar uzanan bölgede yaşadıklarını, sonradan kuzeyden Türklerin gelişi ile onların daha fazla güneye çekilmiş olduklarını ve

batıya çekilmiş olduklarını biliyoruz. Eski Türk-İran ilişkileri üzerine maalesef Türkiye’de çok fazla araştırma yapılmış değildir. Bu çok önemli konu oldukça ihmal edilmiştir. Yapılması lazım gelir.

Harita 3. Afganistan

Tekrar Belh şehrine dönelim, Belh şehrinin Yunancadaki adı *Baktra* şeklindedir. Bölgeye Yunanca *Baktria* denmiş ve bu bölgede konuşulan, birkaç yüzyıl boyunca yazı dili olarak kullanılmış Doğu İran diline coğrafi adlandırma ile, *Bactrian* (İngilizce), *Bactrien* (Fransızca), *Baktrisch* (Almanca) denmiştir. Türkçede bu bölgenin adı yok. O yüzden Afganistanlıların kullandığı *Bahter* terimini kullanmak gerekiyor. Afganistanlılar bu bölgeye, Belh şehrinin bulunduğu bölgenin adına *Bahter* demektedirler, orada bulunan insanlara *Bahterî* diyorlar, dil kalmamış olduğu için, Eski bir Doğu İran dili olan *Bahtriya* dili artık kalmadığı için o dilin adı yok. Ama biz Türkçede buna da bir karşılık bulmak zorundayız. Yeni Farsçada *Bahter* biçimine girmiş olmasına bakarak ben bu İran diline *Bahterce* diyorum, *Bahtriyan*, *Bahterce*. Bu dil eski bir dil, çok az bir belge ile tanınmakta olan bir dildir. İlk belgeler MÖ 100’lerden çıkmaktaydı. MÖ 100’lerde yazılmış olan birkaç yazıt ve milattan sonraki birkaç yüzyılda yazılmış

olan birkaç yazıttan başka hiçbir şey bulunmamaktaydı. Bildiğiniz gibi Bamiyan şehrinde, Bamiyan şehrinin çok yakınlarında Budist dinî merkezi bulunmaktadır. Orada Helenistik devirden sonra, Büyük İskender ordularının yarattığı Helenistik kültürden sonra Budizm kültürü yayılmaya başlamış ve dünyanın en büyük Buda heykelleri yapılmıştır. Biri 55 m. öteki de 38 m. yüksekliğinde kayalara oyulmuş olan muazzam heykeller vardı. Bu heykeller, putlar, (*put* < Farsça *büt*) bunlar UNESCO'nun koruması altında olduğu hâlde Taliban yönetimi sırasında bundan 10 yıl kadar önce bütün dünyanın, bütün biliminsanlarının, sanatseverlerin protestoları hiçe sayılarak, o bölgeyi ele geçirmiş olan Taliban yönetimi tarafından dinamitle havaya uçuruldu. Bu dinamitleme olayından önce çevredeki mahalli müzelerin değişik gruplar tarafından talan edildiği ve taşınabilir durumdaki çeşitli eski eserlerin ülke dışına satıldığı da o sıralarda çok iyi bilinmekte idi. Heykeller havaya uçurulacak, hiçbir şey kalmayacak orada, nitekim havaya uçuruldu. Fakat daha önce müzeler ve müzeler dışında bulunan her türlü tarihî buluntu Afganistan dışına kaçırılıp satıldı. İşte bu dönemde 1991'den sonralarda, ama ne zaman olduğu tam bilinmemekle birlikte 91 öncesi olamaz, İngiltere'ye deri, kumaş ve tahta üzerine yazılmış 100 kadar Bahterce vesika, belge getirilip el altından satılmış olduğunu öğrendik. Bunları satın alanlar İran dışında kurulmuş olan İran Kültür Vakıfları idi. Bunların en başında da Khalili Vakfı geliyor. Eski İran milyarderlerinin, Devrimden sonra İran'dan kaçmış olan İran milyarderlerinin kurduğu vakıflar var. Bunlar İran kültürüne hizmet için İran'la ilgili olan her şeyi toplamakta ve kimin tarafından, nereden ve nasıl alınıp getirildiği bilinmeyen bu Bahterce belgelerini de alıp getirmişler ve İran dışında satmışlardır. Buda heykellerinin havaya uçurulması büyük bir cinayet, sanat adına büyük bir cinayettir. Çünkü bu heykeller bin yıldan fazla zamandan beri orada bulunmaktaydı. 1500 yıl hatta ve oradaki halkın müslüman olmasını engellememişti. Kuzey Afganistan tamamiyle müslümandır. Bu heykellerin hiçbir işte suçu yoktu. Onların havaya uçurulmasıyla da hiç kimse için bir kazanım sağlanamadı. Bu bakımdan heykeller için çok yazık. Ancak öteki taraftan da Bahterce belgelerin, şimdi göreceğiniz gibi Türk tarihi için de son derece önemli olan Bahterce belgelerin kurtarılmış olması da bir sevinç.

İngiltere'ye geldikten sonra bu belgeleri şu anda yaşayan en önemli İranist, Eski İran dilleri profesörü olan Nicholas Sims-Williams⁹ bunlar üzerinde çalışmaya başladı. Bunların Bahter dilinde olduğunu Nicholas Sims-Williams çok geç gördü. Ama yine de o kadar geç değil. Bunların hepsini son derece iyi okudu, çözdü. Bahterce ile daha da önceleri uğraşmıştı fakat daha önceki metinler pek

⁹ İran ve Orta Asya çalışmaları profesörü olan Nicholas Sims-Williams İran dilleri üzerine pek çok çalışma yayınlamıştır. Bunlar arasında Bahterce yayınları oldukça geniş yer tutmaktadır. Bu konferansta geçen Bahterce sözcükler için Semih Tezcan'ın kullandığı kaynaklar Sims-Williams (2000 ve 2002) yayınlarıdır.

azdı. Şimdi 100 küsür çok iyi muhafaza edilmiş belgeler var. Belgeleri gösterebilir miyiz¹⁰?

Muhakkak bir Budist Kunt merkezinde eski bir manastırda, belki torbaların içerisinde, belki derilere sarılmış olarak muhafaz edilmişti. Belgelerin hiçbir yırtığı yok. Her tarafı okunuyor. Bizim Uygur metinlerinden çok daha iyi muhafaza edilmiş Bahter belgeleri. Bunların bir kısmı eski, taş üzerindeki yazıtlar. Eskiden sadece bu yazıtlar bilinmekteydi. Ötekiler yeni belgeler. Bahtriyani yazısı, Bahterce Yunancanın bir varyasyonu yazılmaktadır. Bu aslında Yunan alfabesi ama Bahter diline uygulanmış. Sims-Williams bunların hepsini okudu ve yayımladı. Sayısı yüzden fazla olan bu belgelerin hepsi hukuk belgeleri. Yani anlaşmalar, kontratlar, evlat edinme bilgileri, belli bir parayı ödemek üzere verilen makbuzlardır. Kimi kâğıt üzerine, kimi deri üzerine, kimi bez üzerine yazılmıştır. Çok iyi muhafaza edilmiştir ve hepsi tarihlidir. Ama miladi tarih veya başka bir tarih değil, Baktriya Devletinin kendi takvimine göre tarihlendirilmiştir. 0 yılı Miladi 233 yılına denk gelen bir takvim bu. Ama hepsinde, bütün belgelerde tarih var. Bu son derece önemlidir. Bu sayede içerisinde Türkçe ad ve unvanlar geçen belgelerin tarihlerini kesin olarak belirleyebilmekteyiz. Bu belgelerin, bu 100 belgenin en eskisi miladi 343 yılında yapılmış bir evlilik sözleşmesidir. Fakat burada hiç Türkçe ad geçmiyor. Daha sonrakilerde de geçmiyor. Türkçe ad ve unvanlar geçen belgelerin hepsi 7. ve 8. yy.dan kalma. Dikkatinizi çekmek istiyorum; 7. ve 8. yy.da. Yani Moğolistan'da Orhon Devleti, 2. Hanedanlık dönemi hâkimiyet kurmuşken ve ondan sonraki yüzyılda Uygur Bozkır İmparatorluğu döneminde de Kuzey Afganistan'da da Türkler var ve bunların bazıları oranın yerel hükümdarlarıyla evlendirilmiş olan Halaç prensesleri. Adlar açıkça geçiyor ve bunların birinde *χαλασο* Halaç (Sims-Williams, 2002, s. 234) diye yazılmış, Halaçtan başka hiçbir şey olmasına imkân yok.

Sadece Halaç prensesleri değil, başka unvanlar da geçmekte. Bunları okuyacağım size¹¹.

¹⁰ Konuşmanın bu bölümünde Semih Tezcan Sims-Williams (2000)'de yayımlanan belgelerden çeşitli örnekler göstermiştir.

¹¹ Burada verilen örnekler Sims-Williams (2000 ve 2002)'ta yer alan ve Semih Tezcan'ın topladığı örneklerdir. Bahterce sözcükler konuşma kaydı ile kendi notları birleştirilerek verilmiştir. Bu notlara göre harfler Sims-Williams (2000)'de yayınlanan belgeleri göstermektedir; ayrıca içindeki ilk sayı, Bahter tarihine göre, ayrıca dışındaki sayı ise miladi tarihe göre yazıldığı yılı vermektedir. Burada belirtilen söz varlığı dışında Semih Tezcan'ın notlarında Sims-Williams (2002, s. 233 ve 235)'te verilen *tegin*, *çopan*, *qunçuy* (bu sözcük ve *tapaylıy* için ayrıca bk. Erdal, 2004, s. 4) sözcükleri de yer almaktadır.

- N (407 + 233 =) 630
qayan (unvan)
qayan unvanı geçmekte, belki Türkçe değil, Türk öncesi kültürlerden alınmış, aktarılmış bir unvan ama en fazla Türkler arasında kullanılmış olan *qayan* unvanı Bahtriyen metinlerinde, Bahter metinlerinde geçiyor.
tapaylıy iltäbir (niteleme + unvan)
İltäbir, Orhon Yazıtlarında *İltäbär*¹² olarak okunan unvan. O, *tapaylıy iltäbir* yani 'hürmetkâr, hürmetli, kendisine saygı gösterilen İltäbir'.
- P (446 + 233 =) 679
tapaylıy iltäbir (niteleme + unvan)
tarhan (unvan)
- R (452+ 233 =) 685
Sävüg (Kişi adı)
Kişi adı olarak *sävüg* yani 'sevig, sevgi' anlamında.
- S (470 + 233 =) 703
tudun (unvan)
Eski Türk yazıtlarından bildiğimiz *tudun* geçmekte.
Türk (kavim adı)
Yine *Türk*, kavim adı olan *Türk* Bahterce metinlerde geçmekte. 693 tarihli bir yazmada.
- T (478 + 233 =) 711
*qutlıy tapaylıy bilgä sävüg*¹³ (niteleme + kadın adı)
qutlıy tapaylıy bilgä sävüg Halaç prensesinin adı. Yani 'kutlu, ibadetli, hürmetkâr bilge sävüg'.
- U (490 + 233 =) 723
Hiläbär (erkek adı)
Bir erkeğin adında *Hiläbär*, büyük bir ihtimalle yine *iltäbär* unvanı.

¹² Bu sözcüğün *elitbär* olarak okunması gerektiği üzerine yapılan son çalışma için bk. (Erdal, 2016)

¹³ Bu Halaç prensesinin adına Erdal (2004, s. 93)'te de temas edilmiştir.

- W (525 + 233 =) 758

Hilitbär (erkek adı)

Türk (kavim adı)

- X (527 + 233 =) 750

Sävüglig (Kişi adı)

Yine başka bir belgede *sävüglig* ‘sevgili’.

- Y (549 + 233 =) 762

Kära-toņa (erkek adı)

qayan Toņa-spara

toņa ‘kahraman, savaşçı’ demek, asıl anlamı ‘pars’ olan bir kelime. *kära* kısmı İranca, İranî bir kelime. Ama *toņa* ‘kahraman, yiğit’ Türkçe olan bir kelime. Başka kişi adları da vardır: Alp Er Toņa gibi.

Bunların hepsi 630 ile 762 tarihi arasında yazılmış olan Bahterce belgeler. Böylelikle daha önce sadece tahminlere dayanan 7. ve 8. yy.larda Türklerin Kuzey Afganistan’a inmiş oldukları düşüncesi artık kesinleşmiş oluyor. O bölgede bulunan belgelerle. Çünkü yazmalarda, belgelerde şehirlerin adları da var. Hangi şehirde yazılmış, sözleşmeler nerede yapılmış. Ve bunlar o bölgelerin şehirleri. Yani başka yerden oraya getirilmiş değil, o bölgelerde yaşayan Bahter kralları ve onlarla akrabalık kurmuş olan Halaç Türkleri ve belki başka Türkler. Kesin olan bir nokta şu, Türkler orada bir çoğunluk değil. Çoğunluk yine bu Bahterlilerde. Bahterliler İranî ırktan ve yine İranî bir dil konuşan insanlar. Ama 7. ve 8. yy.larda Türkler artık orada varlar ve bu belgelerde ortaya konduğu üzere önemli roller de oynamışlardır.

Peki bu Afganistan’da Bahterliler arasında yaşayan bu Halaçlar sonradan ne oldu? Daha sonraki bazı kaynaklardan Kuzey Hindistan’da da Halaçların olduğunu 17. yy.a kadar Halaç adlarına rastlandığını bilmekteyiz. Ama daha sonra hepsi gerek Kuzey Hindistandakiler, gerekse de Afganistan’dakiler Afgan kabileleri arasında erimişler, asimile olmuşlardır ve kendi etnik kimliklerini kaybetmişlerdir. Bugün etnik kimliklerini koruyan Halaçlar sadece Orta İran’da yaşamakta olan nüfusları yaklaşık 25.000 olan Halaçlardır. Ama onlar da dillerini hızla unutmaktadır. Bundan 40 yıl önce biz gittiğimizde Halacistan’da elektrik yoktu, televizyon yoktu, radyo yoktu; elektrik olmadığı için ve pil çok pahalı bir şey olduğu için herkes onu alıp kullanamamaktaydı. Okullarda yalnız Farsça okutuluyordu. Bugünkü durum da aynı. Yine yalnız Farsça okutuluyor. Ama şimdi İran’da her yerde elektrik var, televizyon ve radyo yayını var ve prestij dili Farsça olduğu için Halaçlar da çocuklarına kendi dillerini, Halaççayı değil, Farsçayı öğretmeyi tercih ediyorlar. Halaçça yok olma tehlikesi ile karşı karşıya. Birçok defalar Halaççanın daha iyi araştırılması için Doerfer de ben de çağrıda bulduk. Fakat bu ne yazık ki mümkün olmadı. Bizim takipçilerimiz olarak

sadece Dr. Filiz Kırıl bazı şeyler yapabildi. Ama Türkiye'deki genç araştırmacılar istenen biçimde Halaççanın araştırılması için çeşitli sebeplerden dolayı tabii bir şey yapamadılar. Belki de bundan 10-20 yıl sonra Halaçça bizim yaptığımız ses kayıtlarından ve yazılı metinlerden bilinen, onun dışında tarihe gömülmüş bir dil olarak kalacaktır.

Beni sabırla dinlediğiniz için çok teşekkür ederim. Sorularınız varsa cevaplamaya hazırım.

SORU-CEVAP BÖLÜMÜ

Dursun Yıldırım

Acaba Halaçların Kâşgarlı'daki iki boyu da mı o bölgelerde yaşıyordu?

Semih Tezcan

Benim tahminime göre daha 11. yy.da İran'a gelip yerleşmişler, öbürlerinden büsbütün ayrılmışlardır. Yani Kâşgarlı, Arguların dilini tespit etmekte iken Orta Asya'da, bizim Halaçlar zaten İran'da idi. Yani ilk öncüleri Orta Doğuya gelen Türklerin öncüleri. Oğuzlarla beraber geliyorlar. Anadolu'ya gelenler Oğuzların içinde eriyor. İran'ın pek çok yerinde Oğuzların içinde eriyorlar. Toplu olarak buldukları, nispeten kendi başlarına kaldıkları Orta İran'da bugüne kadar varlıklarını sürdürüyorlar.

Bir noktayı daha eklemek istiyorum. Karzai¹⁴, Khilci, bunlar büyük bir ihtimalle yani bugünkü Afganistan Cumhurbaşkanı'nın mensup olduğu Karzai boyu ile aynı ad. Afganlaşmış olan Halaçlar olduğu ve aynı kelime olduğu söylenmektedir. Khilci diye 17. yy.a kadar Kuzey Hindistan'da yer adları ve şahıs adları var.

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Şu anda sadece sözlü olarak mı Halaçça varlığını devam ettirmektedir?

Semih Tezcan

Biz oraya gittiğimiz zaman yazılı hiçbir şey yoktu. Bizim isteğimiz üzerine dostumuz Musaiyib Arabgul, çok yetenekli birisi olduğunu söyledim, o şiirler yazdı bizim için Halaçça. Azerbaycan Türkçesinden ve Farsçadan Halaççaya tercüme yaptı. Ben onları yazdım ve hem de yayımladık. Böylelikle bilimsel yoldan başlamış olan bir yazı dilinin ilk çekirdekleri oldu. Daha sonra savaş yıllarında Musaiyib Arabgul İran kahramanlarını yücelten şiirler de yazdı. Onları da önce biz yayımladık. Bilim dünyasını kullanabilmesi için. Daha sonra İranlı bir zengin Halaç Mustafa isminde birisi Halaçlardan bütün bunları öğrendikten sonra, dillerinin önemli bir dil olduğunu öğrendikten sonra bazı çocukları

¹⁴ Hamid Karzai 7 Aralık 2004 – 29 Eylül 2014 tarihleri arasında Afganistan Devlet Başkanlığı da yapmış olan siyasetçi, devlet adamı.

okutmaya çalışmış ama ne yazık ki ilgimiz koptu. Ama Aslıhan Hanım buraya gelecek olan bir Halaçtan bahsetti.

Aslıhan Dinçer

Bilgehan Bey ilgileniyor Hocam. Buraya gelecek olan birisi var, bir Halaç Türkü.

Bilgehan Atsız Gökdağ

Ben Halaçça ile ilgileniyorum. Halaçça ile ilgili sizin çalışmalarınız bizim için tabi çok büyük kaynaklar. Musaiyib Arabgul'dan sonra Ali Asker Cemrasi diye birisi. O da bir şiir kitabı yazdı. Daha çok Şehriyar'dan etkilenme. Destanlardan etkilenme, sanki onları yeniden neşretme. Bu kitabı *Qarşu Balukka Selam* adıyla yayımladı. Şimdi Ali Asker Cemrasi'yi biz davet ettik. Nisan ayında gelecek. Yazılı Halaçça, Doerfer'in o ölecek dediği Halaçça belki bu tip eserlerle yeniden yazılı eserlere kavuşacak. Tam olarak bilemiyoruz ama. Tabi Halaçlar, ben biraz Afganistan'la da ilgilendiğim için Hazaraların içerisinde de Halaç adını taşıyan gruplar var. Mesela Hazara-yı Halaç diye anılan ama Halaççayı konuşamayan ve Hazara gruplarının içerisinde gösterilen Halaçlar Afganistan'da bulunuyor.

Semih Tezcan

Duyamayanlar için tekrar edelim. İran'dan Halaç bir misafirimiz gelecekmış ve kendisi Halaçça bir şiir kitabı hazırlamış. Bu çok sevindirici bir haber.

Bilgehan Atsız Gökdağ

O şiir kitabı bende. Ben de o şiir kitabının dili üzerine bir çalışmayı ilk defa Türkiye'de yapmayı düşünüyorum. Çünkü Türkiye'de Halaçça neşredilmiş malzeme çok yok. Daha çok Almanya merkezli sizin çalışmalarınız.

Semih Tezcan

Maalesef ilgi görmedi. Ben 70'li yıllarda ben Halaççayı tanıtmak için bir hayli gayret ettim ama o yıllar da kötü yıllardı. Herkes kendi başının kaygısındaydı. Savaş yıllarıydı. Konferanslarda dinlenildi, tanındı ama çok fazla bir şey yapılamadı ne yazık ki. Destek lazım bu tür işler için. Şimdi çok güzel bir şey tabi bu girişim. Ama 25.000 kişinin bir tek kişinin gayreti ile bir yazı dili kurması imkânsız bir şeydir. Halaçlar arasında hemen tamamı köylü, yani okumuşları yok. Bugün de durum değişmiş olamaz. Ve fakir insanlar, yoksul insanlar.

Bilgehan Atsız Gökdağ

Benim temaslarım, yani karşılıklı iletişimim sonucunda son dönemlerde Halaç Türkleri arasında okuryazarlığın gittikçe arttığını ve daha çok üst kademelere giren Halaçların olduğunu biliyoruz. Hatta bundan birkaç sene önce Ankara Büyükelçiliğinde Müsteşarlık yapan şahsın da bir Halaç olduğunu biliyoruz.

Semih Tezcan

Bir tek kelime Halaçça bilmiyor ama. Hiç Halaçça bilmiyor.

Bilgehan Atsız Gökdağ

Ama Halaç olduğunu biliyordu.

Semih Tezcan

Ama bir tek kelime Halaçça bilmedikten sonra onun fazla önemi yok tabi.

Dinleyici

Hocam Halaççanın kendine ait bir alfabesi var mı?

Semih Tezcan

Hayır, hayır. Arap harfleri ile yazılıyor tabi. İran'daki bütün diller Arap alfabesi ile yazılır. Sadece Ermenice kendi alfabesi ile yazılır.

Dinleyici

Bu belgeler de mi Arap harfleriyle yazıldı?

Semih Tezcan

Hayır, bu Bahterce. Bunun Türkçe ile hiçbir alakası yok. Bu bir eski Doğu İran dili. Bahterce Kuzey Afganistan'da Bahter Krallığında MS 2. yy.dan 8. yy.a kadar yazılmış olan belgeler. Orada Türkçe adlar ve unvanlar geçmekte. Bunlar Yunan alfabesinin değişmiş bir biçimi. Bahterceyi yazmak için eskiden kullanılmış, şimdi yok. Dil ölmüş bir dil, dolayısıyla da o alfabe artık kullanılmıyor.

Dinleyici

Halaçlar konusunda okuma yazma oranının düşüklüğü İran bazlı mı? Çünkü ben eğer yanlış hatırlamıyorsam Türk Tarih Kurumunun başkanı olan Yusuf Halaçoğlu Halaç olduğunu ifade etmişti. Bu bağlamda da Türkiye'de Halaç isimli köylerde yaşayan insanlarla da bu Halaç dili ilgili bir çalışma yapılabilir mi veya böyle bir çalışma var mı? Bir de UNESCO'nun dillerin korunması ile ilgili bir program vardı. Bu şekilde Halaççanın korunması amacıyla bir çalışma yapılabilir mi?

Semih Tezcan

Yusuf Halaçoğlu ve başka Halaçlar da var. 1970'te bir televizyon programı yapmıştık. Onun üzerine bana 4-5 yerden mektup geldi. Burada da bize Halaçlar diyorlar veya Halaçlar diye bir mezra var. Acaba biz de onlardan mıyız? Çünkü bizim Hallaçlıkla, öteki meslek olan ve iki “J” ile yazılan Arapça kelime Hallaçlıkla hiçbir ilgimiz yok. Bize niye Halaç diyorlar diye mektuplar geldi.

Bunlar doğru hepsi. Bunların hepsi Türkiye’de erimiş, Oğuzlar arasında bizim aramızda erimiş ve bir tek kelime bile Halaçça bilen kalmamış. Yüzyıllardan beri insanların dillerinden hiçbir şey kalmamış, onlardan sadece isim kalmıştır. Dedesinin dedesinin dedesi 500 sene önce belki Halaç olarak bilinmekteydi hâlâ. O yüzden Halaç adı kalmış veya yer adı kalmış. Ama onun dışında hiçbir Halaçlıkla alakası yok. Yani Yusuf Halaçoğlu bir tarihçi olduğu için tarihte böyle bir kavmin olduğunu belki kendisinin de onlardan olduğunu bilmekteydi. Ama onun dışında Halaç bilincine sahip hiç kimse yok. O yüzden Türkiye’deki Halaçlar okumuş mu okumamış mı bunu münakaşa edemeyiz. Çünkü asimile olmuş, hiç kimse kalmamış. Ama Halacistan’da toplu bir bölgede oturuyor hepsi. Tahran’da da onların toplandıkları yerler var. Büsbütün işsiz olanlar veya topraksız olanlar akşamları belli bir semtte, Kerej Garajında galiba toplanarak orada birbirlerini görürlermiş. Orada kahvelere giderlermiş. Şimdi kaderleri değişiyor tabi. Şimdi onlar da asimile oluyorlar. 25.000 kişinin 60 milyonluk bir ülkenin halkına, kültürüne karşı dayanması mümkün değil. Azeriler bile İran’da büyük ölçüde kimlik buhranı yaşamaktalar. Kırsal kesimde Azeri kimliği daha kuvvetli veya aydınlar arasında Azeri kimliği korunmaya çalışıyor. Ama onun dışında pek çok yerde de Azeri Türkleri çocuklarına Türkçe değil Farsça öğretmeyi daha yararlı sayıyorlar. Veya kendilerini Türk değil Fars olarak tanıtmayı daha uygun görüyorlar. Halaçların kaderini değiştirmek pek mümkün değil. Bana öyle geliyor. İstanbul’da bir arkadaşımız var. O istatistikler yapıyor, arada bir Halacistan’a gidip geliyor, Sonel Bosnalı. Halaççanın ölmeyeceğini iddia ediyor. Ben sanmıyorum.

Dinleyici

Bu söyledikleriniz sadece Halaçlar için değil, bütün diyalektler içerisinde azınlık diye adlandırılan yaşayan insanlar için de geçerli. Günümüzde de, hatta bizim ülkemizde de çocuğuna Türkçe yerine İngilizce öğretmeye başlayan insanlar var ya da Almanya’da yaşayıp Türkçeyi hiç bilmeyen Türkler var. Yani bu kültür yozlaşması mıdır artık nedir bilmiyorum ama İran’ın köklü kültürünün bunda büyük etkisi var. Bu kavram sadece Halaçlar için değil, bütün azınlık şeklinde yaşayan insanlar için geçerlidir. Kendi dillerini bırakıp başka dilleri öğrenmeye başlamaları.

Semih Tezcan

Bazı noktalarda haklısınız tabi ama şimdi çocuğuna İngilizce ad vermek bambaşka bir şey 60 milyonun içerisinde 25.000’in erimesi bambaşka bir şey. Bunlar işin sosyolojik tarafları daha çok. Ama görünen köy o ki Halaççanın konuşanlarının sayısının azalması çok daha kuvvetli bir ihtimal. Öyle diyelim. Ama bir mucize olur, yeniden kalır veya yeniden canlanır onu da kimse bilemez.

Akartürk Karahan

İki sorum olacak: Kâşgarlı Mahmud *Dīvān luġāti 't-türk'*te Halaç etnik adını *kal-aç*, *aç-kal*'a dayandırıyor. Bir halk etimolojisi görünümünde. Siz uzun yıllar bu konuda çalıştığınıza göre Halaç etnonimi üzerine bir değerlendirmeniz var mı?

İkincisi de Bahterce dil malzemesi tamamen neşredildi mi? Bu Bahterce dil malzemesi Türkologların dikkatini çekti mi? Bunun üzerine bir onomastik çalışması yapıldı mı yoksa sadece sizin tespitlerinizde mi kaldı?

Semih Tezcan

İlk sorunun cevabı Mahmud El-Kāşgarī *kal+aç* diyor. Reşidüddin de “kal” ve “kilidi aç” diyor. Bir kilit var *Câmiü 't-tevârih'*te Oğuzların tarihinde. Birinde *qal* ve *aç* yani ‘acı’ manasında. Öbüründe de ‘kal’ ve ‘paslanmış kilidi aç’ diye. İkisi de halk etimolojisi. İkisini de ق ile yazıyorlar *qalaç* diye. Oysa halk adı olan, bu Türk kavmi olan Halaç خ ile yazılıyor. Hiçbir etimolojisi yok. Zaten kavim adlarının etimolojisi en zor konulardan biridir. Olmaz da zaten. Uygur’un belirsiz, karanlık bir etimolojisi var. Kırgız’ın hiç yok. Türk’ün etimolojisi son derece karanlıktır, tartışmalıdır. Birçokları aydınlanmış sayar ama öyle değildir. Kavim adlarının etimolojisi, köken açıklaması en zor şeylerden biridir. İkisi de halk etimolojisi.

Öteki sorunuza gelince Bahterce yeni çıktığında, Sims-Williams’ın kitabı 2002 yılında çıkmıştı ve ben 2003 yılında Bilkent’te bir konferans verdim. Dinleyiciler arasında Halil İnalçık da vardı. Onun çok ilgisini çekti ve onunla uzun sohbetler yaptık. Onun dışında da ilgi duyan kimse olmadı sanıyorum. Ne yazık ki olmadı. Mahmut Tezcan var daha önce Erzurum’daydı, şimdi Erzincan’da belki Hindistan’la uğraşiyor. O da bu meselelerden haberdar. Ama bir yayını olmadı. Ben de Bahterce üzerine topladığım, bir araya getirdiğim bilgileri kendi çalışmamın bir ürünü olmadığı için ayrıca yayımlamak istemedim. Sims-Williams bunları çok güzel bir şekilde yayımladı. Ama bundan İranistlerin haberi var. Doğru hakkınız var, bunların biraz daha geniş tanıtılması gerekirdi. Ben konferanslarla bu işi yapmış oldum. Bugün bu konferansta da iki sansasyonel haberi, biri çok yeni, bu at başlı keman, çok önemli bir kültür olayı. Demek ki Orhon Türkleri müzikle de uğraşmışlar idi. Öteki aradan epeyce zaman geçmiş olmasına rağmen yine de sansasyonel bir şey. Bilim tarihi için çok önemli bir şey. 7.-8. yy.larda Kuzey Afganistan’da Türklerin varlığının kesin delillerle ortaya konması. Ama ben burada sadece aktarıyorum. Sims-Williams’ın çözümlerini sizlere aktarıyorum. Halaççada tabii katkım büyük. Orada alçakgönüllülük yapmak istemem. İki bilimsel sefere de ben katıldım ve otuz yıl Halaçça metinlerle uğraşıp çözdüm. Türkiye’de bir seçki yayımlanmadı. O 400 sayfalık kitabın hepsi olmasa da bir kısmını yayımlamak, en azından Türkologlara, yetişecek yeni kuşaklara tanıtılması gerekir. Bunu da yapmak niyetindeyim bakalım.

Dinleyici

Az önce değindiğiniz gibi 30-40 yıl sonra Halaççadan bahsedilmeyecek veya yapılan çalışmalar sadece sizin yaptığınız çalışmalarla sınırlı kalacak. Belki bunun arkası gelmeyecektir. Çünkü bunun arkasında arkamızdan gelen nesil yok diyorsunuz. Aslında sorum sadece Halaçça ile ilgili değil, Kıpçakça Harezmece veya diğer diller için de durum böyle. Şu anda üniversitelerimizde Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde okuyan öğrencilerimizin buna ilgisi çok az. Bu ilginin arttırılması yönünde çalışmalarınız oldu mu? Sonuçta sizin gibi hocalarımızın tavsiyelerine ihtiyacımız var. Siz bunları bir kuruluş şekline getirip, MEB veya üniversitelerle de böyle bir çalışmayı düşündünüz mü?

Semih Tezcan

Ben zaten bu derslerin hocası idim Türkiye’de. Şimdi de Eski Türk Edebiyatı dersleri veriyorum. Üniversitede yapılabilecek şeylerin sınırları bellidir. Bunun ötesi üniversitenin işi değil, büyük oranda devletin işidir. Sovyetler Birliğinin çökmesinden bu yana öteki Türk yurtlarında Türk bilim adamları birçok çalışma yapıyor, öğrenciler gönderiliyor, oradan gelenler burada yetiştiriliyor. Yani birçok şey yapılmakta. Daha iyi yapılabilir şüphesiz. Daha düzenli yapılabilir. Ama bunların hepsini bir tek kişi veya küçük bir grup yapamaz. Büyük organizasyonlar lazım. Büyük organizasyonlar da bazı işleri herhâlde iyi yapıyor. Ben Türkiye’de ancak bir yıldan beri bulunuyorum. Daha önce yurt dışındaydım. Bazı işleri yeteri kadar belki iyi yapmıyor. Şüphesiz söylediğiniz doğru. Öteki Türk dillerinin daha iyi araştırılması için yalnız edebiyatların, etnolojinin, halk bilimin, muhakkak pek çok şey yapılmalıdır. İran’da olan ters durum şu tabii. Bizim en yakımızdaki ülke, fakat yine de müsabetlerin çok iyi olmadığı bir ülke. Birçok şey yapılabilir. Özel yollardan, dostluklarla yapılabilir. Resmî yollara gidince güçlükler daha fazla olur. 1975 yılında Halaççayı tanıtmak için televizyon programı yapmıştık. Gerhard Doerfer hoca da buradaydı. Programın giriş kısmında ben İran’da çok büyük bir Türk grubunun bulunduğunu da söyledim. Halaçların buna karşılık çok küçük bir grup olduğunu söyledim. Ertesi gün derhâl İran Büyükelçiliği hem TRT’den hem de bizlerden konuşmanın metnini istedi. Siz orada bölücü sözlerle İran’da gerginlik yarattınız diye. Gazetelerde de haberler çıkmaya başladı. Türkiye ile İran arasında o sırada bir tır meselesi vardı. Tırların geçişi için yolları İran mı ödeyecek Türkiye mi ödeyecek diye. Derhâl bu bizim hazırladığımız programın bu politik durumdan dolayı Türkiye tarafından yaptırılmış ve yayınlanmış olduğu haberleri yayılmaya başladı gazetelerde. Hiç aslı esası yok. Devletin hiçbir ne katkısı vardı ne de en ufak bir ilişkisi vardı. Yani İran’da çalışmak hem çok zordur, hem de kolaydır. Çünkü İranlılar bize en çok benzeyen insanlardır. Bizimle çok uzun tarihî ilişkileri vardır. Biz de onlara benzeriz, onlar da bize benzer. Mezhebimiz de ayrı olsa, savaşlar da olmuş olsa yine de bir İranlıyla çok kısa zaman içerisinde, tabii normal bir İranlıyla, bir mollaıyla pek kolay olmaz, insan çok iyi dost olabilir ve çok kalbi

münasebetler kurabilir. Keşke yapılabılse, keşke İran'a gidip, gençler bu dil kaybolmadan ne varsa kurtarabilseler.

Kaynakça

- Doerfer, G. (1987a). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Doerfer, G. (1987b). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Kartenband*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch, (Dialekt von Xarrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden - Boston: Brill.
- Erdal, M. (2016). Helitbär and some other early Turkic names and titles. *Turkic Languages*. V. 20: 170-178.
- Kıral, F. (2000a). Reflections on miş in Khalaj. L. Johanson, & B. Utas içinde, *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (s. 89-101). Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Kıral, F. (2000b). Copied relative construction in Khalaj. *Studies on Turkish and Turkic Languages. Turcologica*, 46, 181-188.
- Kıral, F. (2006). Weiteres zum Imperativ im Chaladsch. *International Journal of Uralic and Altaic Studies* (20), 183-198.
- Minorsky, V. (1940). The Turkish Dialect of the Khalaj. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 10.2: 417-439.
- Minorsky, V. (1950). Halaç Türk Diyalekti. *TDED, IV* (1-2): 83-106.
- Mogaddem, M. (1318). *Guyeşhâ-ye Vâsf vâ Âşteyân vâ Täfrâş*. İran-Kude 11. Tahran.
- Sims-Williams, N. (2000). *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, Vol I: Legal and Economic Documents*. Oxford; New York: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press.

- Sims-Williams, N. (2002). Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions. In: Sims-Williams, N, (ed.), *Indo-Iranian Languages and Peoples*. Oxford University Press: 225-242.
- Tezcan, N. (2013). Semih Tezcan'ın Yaşamından Kısa Bir Özet. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan'a Armağan*, Cilt: 13, Yıl: 13: 1-22.
- Tezcan, S. (1974). Zum Stand der Chaladsch-Forschung. G. Hazai ve P. Zieme (Yay. Haz.), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference* içinde (ss. 613-619). Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5, Berlin: Akademie Verlag.
- Törbat, T., Batsükh, D., Bemann, J., Höllmann, Ö. ve Zieme, P. (2009). A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with the oldest Preserved Horse-head Fiddle in Mongolia - A Preliminary Report. *Bonn Contributions to Asian Archaeology*, 4.: 365-383.